

Анна Грэсь

Беласток

«Лексис» Лаўрэнція Зізанія – аналіз графічнай сістэмы і спосабу перакладу слоў

Папярэднія заўвагі

«Лексис сиречь реченія, вкратъце събранны и из словенскаго языка, на простый рускій діалектъ истолкованы. Л. З. (Лаўрэнціем Зізаніем)» – тлумачальны слоўнік Лаўрына Зізанія, выдадзены ў 1596 годзе ў Віленскай Святадухаўскай праваслаўнай брацкай друкарні, як дапаможны лексічны матэрыял да «Азбукі». Асноўнае прызначэнне «Лексіса» – аблягчэнне разумення стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы сродкамі «простай мовы», пашырэнне ведаў па гісторыі, геаграфіі, прыродазнаўстве, набліжэнне навучання да жывой размоўнай беларускай мовы. Старадрукаваны экзэмпляр «Лексіса» зараз знаходзіцца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу, у аддзеле рэдкай кнігі.

«Лексис» мае 67 старонак, якія падзяляюцца на два слупкі (калонкі). У цэлым слоўніку 134 слупкі. Уверсе кожнага слупка (апрача апошняга) пасярэдзіне напісана чарговая літара алфавіта, з якой пачынаюцца рэестравыя словы ў дадзеным слупку.

Прадметам прапанаванага даследавання будзе аналіз графікі, у тым ліку алфавіта, арыенціраў, нумарацыя старонак, скарачанае напісанне слоў, націск, вынасныя літары, дыякрытычныя знакі, лікавыя значэнні літар, пунктуацыя, а таксама спосаб перакладу слоў у тлумачальнай частцы «Лексіса». Гэта дазволіць даць агульную характарыстыку помніка.

Алфавіт

Л. Зізаній карыстаецца ў «Лексісе» кірылаўскім алфавітам, а таксама некаторымі літарамі, запазычанымі з грэцкага алфавіта (кси, пси, фита, ижица).

Сваім слоўнікам Л. Зізаній зрабіў велізарны крок наперад у галіне вырашэння структурных пытанняў слоўнікаў. Аб высокай лексікаграфічнай дасканаласці будовы «Лексіса» сведчыць такая рыса, як алфавітны парадак размяшчэння слоў, што ў адрозненне ад гласарыяў спрасціла карыстанне слоўнікам, павысіла яго практычныя якасці¹. Так, Зізаній імкнуўся размясціць усе рэестравыя словы ў алфавітным парадку (прытрымліваючыся алфавіта толькі да пачатковай літары): «**А**» – аз, «**Б**» – буки, «**В**» – веди, «**Г**» – глаголь, «**Д**» – добро, «**Е**» – есть, «**Ж**» – живете, «**З**» – зело, «**Ѕ**» – земля, «**Ї**», – и,

⟨н⟩ – иже, ⟨к⟩ – како, ⟨л⟩ – люди, ⟨м⟩ – мыслите, ⟨н⟩ – наш, ⟨о⟩ – он (у тым ⟨оу⟩ – ук), ⟨п⟩ – покой, ⟨р⟩ – рцы, ⟨с⟩ – слово, ⟨т⟩ – твердо, ⟨ф⟩ – ферт, ⟨х⟩ – хер, ⟨ѡ⟩, ⟨Ѡ⟩ – от, ⟨ц⟩ – ци, ⟨ч⟩ – червь, ⟨ш⟩ – ша, ⟨щ⟩ – шта, ⟨ю⟩ – ю, ⟨я⟩ – я², але найчасцей даваў гнёзды аднакарэнных слоў: *безуміе, безу(м)ство, безуме(н), безу(м)ствую; віна, віновны(й), вінительны(й); лікъ, лікую, лікоствую, лікованіе, лікоствованіе; ма те(ж), ма теже(н), мамуса, ма те(ж)ні(к), ма теніе; ругаюса, руганіе, ругате(л); юро(д), юродівы(й), юро(д)ствую, юро(д)ство*³. Такая падача матэрыялу раскрывала багатыя словаўтваральныя магчымасці мовы, разнастайнасць яе семантыкі.

Апрача вышэйпамянёных літар у тэксце «Лексіса» выступаюць яшчэ наступныя: ⟨s⟩ – зело, ⟨i⟩ – и, ⟨ʒ⟩ – ук, ⟨ъ⟩ – ер, ⟨ы⟩ – еры, ⟨ь⟩ – ерь, ⟨ѣ⟩ – ять, ⟨а⟩ – малый юс, ⟨ѣ⟩ – кси, ⟨Ѹ⟩ – пси, ⟨ф⟩ – фита, ⟨Ѹ⟩ – ижица.

Вялікая літара ў «Лексісе» ўжываецца і ў рээстравых і ў тлумачальных словах. З вялікай літары пішуцца рээстравыя словы, з якіх пачынаецца пералік слоў на новую літару ў слоўніку: *Аданай, Багда ніца, Ваіе, Гажденіе, Да будет, Жажда, Іже, Кассіа, Лад ніе, Местъ, Наваждаю, Пакі, Ропот, Стамна, Творецъ, Х[р]істо[с], Отрїгаю, Царъ, Четъ, Ядъ, Фійміан*; а таксама ўсе рээстравыя словы, якія пачынаюцца літарай «э»: *Євнух, Єгда, Єда, Єдва, Єліко, Єліко, Єммануїль, Єлма, Єлма, Єлма, Єстество, Єлой, Єтеръ, Єже, Єігліе, Євангеліст, Єпарістріс*. З вялікай літары пішуцца таксама рээстравыя словы ў сярэдзіне пераліку на дадзеную літару: *Абіє, Авва, Бысть*. З вялікай літары не пішуцца рээстравыя словы, якія пачынаюцца літарамі ⟨з⟩, ⟨о⟩, ⟨у⟩, ⟨ш⟩, ⟨щ⟩, ⟨ю⟩.

У тлумачальнай частцы з вялікай літары пачынаюцца словы, якія абазначаюць імёны: *Арістотел, Герман, Ісаак, Кійріл*; уласныя назвы: *Сідоне*; назвы нацыі: *Єррейску*; словы, якія пачынаюць сказ: *То, Конъніці*; слова, якое пачынае новы слупок: *Єсть*; а таксама займеннік *Твоіх*, якім аўтар замяняе слова Бог. Трэба звярнуць увагу, што Зізаній піша вялікую літару непаслядоўна. Побач са словамі, пісанымі з вялікай літары, сустракаюцца запісы і з малой: *аравіі, бо(га), данііл, египте, езекеіл, єврейскім, златоус(т), іерусалім, іоан, іовов, ісаакъ, кійріл, маргаріте, матфей, ріме, татарскій*.

Ва ўжыванні графем ь, ъ адзначаюцца выпадкі іх змяшэння: ужыванне ⟨ъ⟩ замест ⟨ь⟩: *льже, льжу*; ужыванне ⟨ъ⟩ замест ⟨ь⟩: *большій, базановець, віхоръ, жнецъ, львовы, львенята, младенець, отецъ, перъвой*; а таксама пропускі рэдукаваных у сярэдзіне слоў: *болванъ, внешніі, внутр, все, годным, гончар, давно, дна, жнецъ, злого, злостъ, злоречене, злостълівый, іздебка, лобзател, много, многомовъный, посланъный*,

посланецъ, правда; і пропускі рэдукаваных у канцы слоў: аз, велік, въздух, гроб, двор, живот, кров, над, начител, оболоч, он, поневаж, род, так.

Арыенціры

Унізе амаль кожнага слупка знаходзяцца цэлыя словы або спалучэнні літар – гэтыя ніжнія арыенціры, якія паказваюць з якога слова пачынаецца наступны слупок на гэтай самай або на наступнай старонцы. Арыенціры аблягчаюць пошук патрэбнага слова. У «Лексісе» выступае 118 арыенціраў: *б[оg]ъ, бе(з), без(ъ)мол(ъ), бла, благода, блюду, бо, боленье, борба, былъе, в де, вещь, ва, ва(р), віден, вла, враче, въ, възы, вы, га, гі, гне, го(р), гран(ъ), гу, де, дере, ді, дре, друю, дці, есть, елі, жа(ж), жі, за, зду, злі, зло, змоц(ъ), знагла, іго, іе, іску, ка, ка(р), канье, кі(х), ко, ко(ж), ко(м), ле, лі, ме(й) по, млю, мо, не, нерс, На, не, недо, noe, оба, огі, ору, па, пе, пе(в), пре(ж), прічі, про, пс, ре, ро(ж)ность, св, сі(н), ска, скі, смі, со, спро, спу, сро, стак(ъ), стро, съ, та, тво, то, то(г), тще, у, убо, ФіА, ході(т), хость, хра, ху, ца, Цар, чі, чо(р), чу, ща.*

Нумарацыя старонак

Праблема нумарацыі старонак (лістоў) у «Лексісе», застаецца не высветленай. Нумарацыя прадстаўляецца наступным чынам: першая старонка мае нумар А, трэцяя – Ав, пятая – Аг, сёмая – Ад (нумар даецца праз адну старонку), затым дзевяць старонак ідзе без нумара і далей семнаццатая – Б, дзевятнаццатая – Бв, дваццаць першая – Бг, дваццаць трэцяя – Бд (нумар даецца праз адну), зноў дзевяць старонак без нумара, пасля трыццаць трэцяя – В, трыццаць пятая – Вв, трыццаць сёмая – Вг, трыццаць дзевятая – Вд (нумар даецца праз адну), зноў дзевяць старонак без нумара, далей сорок дзевятая – Г, пяцьдзсят першая – Гв, пяцьдзсят трэцяя – Гг, пяцьдзсят пятая – Гд (нумар даецца праз адну), зноў дзевяць старонак без нумара, затым шэсцьдзсят пятая – Д і застаюцца дзве апошнія старонкі без нумарацыі. Пры гэтым другая літара пакрываецца цітлай. Відавочная тут паслядоўнасць, але чаму Зізаній прыняў такую форму нумарацыі, адназначна акрэсліць цяжка.

Скарочанае напісанне слоў

Неад’емным графічным сродкам старажытнай пісьменнасці была цітла. Яна выкарыстоўвалася для абазначэння скарачэнняў слоў і мела розную форму. Першапачаткова ў стараславянскай пісьменнасці пад цітлай пісаліся агульнавядомыя кніжныя словы. Пачынаючы з XII ст., скарачэнні слоў становяцца больш шматлікімі – у

помніках старабеларускай пісьменнасці гэты прыём шырока выкарыстоўваецца ад самых ранніх пісьмовых крыніц да XVIII ст. Найбольш часта скарачаныя словы пад цітлай сустракаюцца ў помніках рэлігійных жанраў, менш яны характэрны для дзелавой пісьменнасці⁴.

Зізаній выкарыстоўвае ў «Лексісе» 54 знакі цітлы <̣> для абазначэння слоў рэлігійнага ўжытку: *а[нз]ельскій, а[нге]ль, а[нге]ль, б[о]зь, б[о]же, б[ог]а, б[ог]у, б[ог]ь, бл[а]аголеніе, бл[а]аголеніе, бл[а]аголю, бл[а]аговъспіе(м)лю, бл[а]агове(н)ствую, бл[а]аговеіный, бл[а]агоде(н)ствень, бл[а]агоде(н)ствіе, бл[а]агоде(л)ство, бл[а]агополучаю, бл[а]агополученіе, бл[а]агополучны(й), бл[а]агопріа(т)ный, бл[а]аже(н), бл[аг]аолепны(й), бл[а]агоуханъное, бл[аг]агове(н)ство, благоде(н)ствую, вл[ады]ка, г[ла]аголат]і, г[оспод]ь, г[оспод]ь, г[осподь], гл[агол]е(м), гл[агол]ь, гл[агол]ю, гла(в)[а], д[у]хо(м), д[у]хь, д[у]ша, ду(х) с[вя]ты(й), от[ь]це(м), отц[е]ь, р[ан]ні, с[вя]тоблівость, с[вя]тоі, с[вя]ты(м), с[вя]ты(х), х[ріст]е, х[рісто]с, Х[рісто]с, х[рісц]е, цр[ькь]ві, ч[лове]ко(м), чл[о]векь, чл[ове]кь.*

Націск

У беларускіх пісьмовых помніках знакі націску пачалі выкарыстоўвацца толькі ў XVI ст., а ўвогуле абазначэнне націску пачалося ў старарускіх помніках у XIV ст.⁵

Зізаній амаль паслядоўна пазначаў націск у рэстравых і тлумачальных словах, выкарыстоўваючы тры яго віды: <́> (оксія), <̀> (варыя) і <̣> (облеченна)⁶, які па выглядзе нагадвае камору⁷, але ставіцца толькі над галоснымі, а не, як камора, над мяккімі ці памякчонамі зычнымі. Оксія выкарыстоўваецца ў сярэдзіне слоў, а варыя – у адкрытых канцавых складах. З тэхнічных прычын знак націску часта не ставіцца Зізаніем над адпаведнай галоснай, а аказваецца над папярэдняй або над наступнай. Гэта часта сустракаецца пры літарах <Ѣ> – ук і <Ѥ> – ять, верхнія часткі якіх узвышаюцца над іншымі літарамі, а таксама ў выпадках, калі над літарай, над якой павінен быць знак націску, стаіць вынасная літара. Дзякуючы гэтаму, работа Зізанія дае вельмі каштоўны матэрыял для распрацоўкі пытанняў гістарычнай акцэнталогіі.

Вынасныя літары

З мэтай паскарэння працэсу пісьма і эканоміі месца ў радку разам са скарачэннем тэрмінаў рэлігійнага ўжытку і пакрыцця слова цітлай старажытныя кніжнікі пачынаюць перадаваць літары пры дапамозе вынасных літар, якія пісаліся над радком і пакрываліся цітламі ў форме дужкі або двухсхільнай страхі⁸. Некаторыя часта

ўжыванья словы пісаліся толькі скарачана. Знак цітла над некаторымі вынаснымі літарамі часта апускаўся⁹, таму што гэтыя літары самі набылі графічныя рысы, блізкія да цітлы, і неабходнасць пакрываць іх дадаткова цітламі паступова адпала¹⁰.

У «Лексісе» знаходзім наступныя вынасныя літары без цітлы: <а> – <д>, <ж> – <ж>, <з> – <з>, <м> – <м>, <т> – <т>, <х> – <х>; і з цітлай: <б> – <б>, <в> – <в>, <г> – <г>, <к> – <к>, <л> – <л>, <н> – <н>, <п> – <п>, <с> – <с>, <ц> – <ц>, <ч> – <ч>. Апрача прыгаданых вынасных літар у «Лексісе» выступае яшчэ паерык <ѣ>, які ўжываўся на месцы прапушчаных на пісьме рэдукаваных галосных, а таксама і дзве рыскі, вынесеныя над радкамі, якія абазначаюць гук [й].

У «Лексісе» Зізаній выкарыстоўвае наступную колькасць вынасных літар: <б> – 26, <в> – 78, <г> – 16, <д> – 113, <ж> – 114, <з> – 131, <й> – 223, <к> – 88, <л> – 102, <м> – 103, <н> – 212, <п> – 10, <р> – 188, <с> – 99, <т> – 143, <х> – 47, <ц> – 1, <ч> – 38, <ѣ> – 266.

У сувязі з прынцыпам вынасных літар у тэксе «Лексіса» выяўляецца розніца ў напісанні, напрыклад: *а(л)бо* і *албо* і *ал(ъ)о*, *бол(ъ)шій* і *бо(л)ше* і *болше(й)*, *глуп(ъ)ство* і *глу(п)ство*, *грец(к)у* і *грец(ъ)ко(г)*, *мов(ъ)леньє* і *мовле(н)є* і *мовлен(ъ)є*, *щаслівы(й)* і *щаслівый* і іншыя.

Дыякрытычныя знакі

Дыякрытычныя знакі былі запазычаны славянскімі кніжнікамі з грэчаскага пісьма, дзе яны яшчэ ў глыбокай старажытнасці выкарыстоўваліся для абазначэння працягласці і кароткасці галосных гукаў і націскаў. Але паколькі ў славянскіх мовах адрознення галосных гукаў па працягласці ўжо не было, многія надрадковыя знакі, у прыватнасці, разнастайныя прыдыханні, апострафы, кропкі, ніякай спецыяльнай функцыі ў стараславянскіх помніках не выконвалі і ставіліся над галоснымі літарамі толькі фармальна¹¹.

У «Лексісе» сустракам тры віды прыдыхальных знакаў: <ъ>, <ь>, <ѣ>, якія знаходзяцца над пачатковымі галоснымі.

Лікавыя значэнні літар

Цітла на працягу існавання старабеларускай пісьменнасці выкарыстоўвалася пры абазначэнні лікаў і дат. Яе ўжыванне ў такіх выпадках было апраўдана тым, што ў старажытны перыяд у якасці лічбаў выступалі літары. Пастаўленая над літарай-лічбай (звычайна з кропкамі абাপал яе) ці групай такіх літар цітла дазваляла лёгка выдзяляць

іх у тэксце, што мела вялікае значэнне асабліва ў ранні перыяд развіцця пісьменнасці, калі было прынята злітнае напісанне слоў¹².

Аўтар «Лексіса» выкарыстоўвае літары-лічбы ў двух выпадках. Па-першае, пры абазначэнні нумарацыі старонак (другая літара пакрываецца цітлай): (А) – А, (Ав) – А , (Аз) – А 3, (Ад) – А 4, (Б) – Б, (Бв) – Б 2, (Бз) – Б 3, (Бд) – Б 4, (В) – В, (Вв) – В 2, (Вз) – В 3, (Вд) – В 4, (Г) – Г, (Гв) – Г 2, (Гз) – Г 3, (Гд) – Г 4, (Д) – Д. Па-другое, пры некаторых слоўнікавых артыкулах, у якіх выкарыстаны царкоўнаславянскія тэксты і падаецца спасылка (літары пакрываюцца цітлай): а – 1, в – 2, з – 3, д – 4, е – 5, еі – 15, е – 5, з – 6, и – 8, иі – 18, і – 10, ка – 21, кд – 24, ке – 25, кс – 60, ла – 31, лд – 34, лз – 37, ма – 41, n – 80, фі – 19.

Пунктуацыя

Сістэма пунктуацыйных знакаў у стараславянскай пісьменнасці была простаю. Для размежавання малых адрэзкаў тэксту ўжывалася кропка са значэннем паўзы ў канцы і ў сярэдзіне сказа, а таксама як распазнавальны знак пры літарах-лічбах. Для размежавання вялікіх адрэзкаў тэксту пісаліся групы кропак, з рыскамі перад і пасля загалоўкаў, у канцы кнігі, раздзела, артыкула, пэўнага ўрыўка. Да рэдкіх пунктуацыйных знакаў належыць двукроп'е, што ўжывалася ў значэнні кропкі, кропкі з коскаю або дужак, і кропка з коскаю, што ўжывалася ў значэнні пыталніка¹³.

У «Лексісе» рээстравае слова аддзяляецца ад тлумачальнага коскай, паміж сінанімічнымі або блізкімі па значэнні словамі тлумачальнай часткі стаіць таксама коска, а ў канцы слоўнікавых артыкулаў стаіць кропка. Такая пастаноўка знакаў прыпынку выступае ў тэксце амаль паслядоўна. У чатырох месцах у «Лексісе» знаходзіцца таксама двукроп'е: *боло(т):*, *пріся:*, *пока(л):*, *про(м):*, якое, відаць, ужываецца ў значэнні кропкі.

Тлумачэнне слоў

У рээстравай частцы «Лексіса» тысяча шэсцьдзесят адно слова размешчана ў алфавітным парадку, а ў тлумачальнай – больш як дзве тысячы. Загалоўныя словы пададзены ў пачатковай форме: іменныя часціны мовы – у назоўным склоне адзіночнага ліку, дзеясловы – у першай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу.

Найбольшую навуковую цікавасць захавала для нас тлумачальная, г. зн. беларуская частка «Лексіса». Тут можна сустрэць мноства лексем, што захавалі сваю

прадуктыўнасць і ў сучаснай беларускай мове: *владза, глупство, заразь, кошуля, ласкавый, мова, надворе, оборонца, пыха, ручнік, смелый, тварь, фарбы* і іншыя.

У «Лексісе» рэестравае слова перакладаецца адным сінанімічным адпаведнікам: *аеръ, въ(з)духъ; діа діма, корона; рать, война; тру(д), праца; халуга, улица; юнота, молодо(с)* або некалькімі блізкімі па значэнні словамі: *ізіміе сло(с), шту(ч)ное мовле(н)є, хітрость в мове; наветні(к), і(з)о(б)ретатель всякого по(д)ступку; обваж(д)аю, огід(ж)ую, зва(ж)аю, о(б)рід(ж)ую; спудъ, корецъ, albo неякая коробька; узы, ла(н)цухі, поворозье вяза(н)е узлы; ше(м)ранье, дріжанье, шу(м)леньє.*

Часта Зізаній карыстаўся энцыклапедычным прынцыпам: калі немагчыма было знайсці неабходны сінанім слова ў беларускай мове, аўтар рабіў апісальнае тлумачэнне слоў: *вад тель, тотъ которій реже(т) печаті. і бол; вінительны(й) то(т) которій причіну от кого мае(т). albo ты(ж) которі(й) кого вінуеть; віновны(й), то(т) которі(й) есть чему причіною; же(р)но(в) ослий, каме(н) млын(ъ)ны(й). для того(с) называетъ ослий, же осламі мелють; насуцны(й), то(т) которій то і(ж) істности есть; непрелестный, которій не дасться зрадіті.*

Даследаванне тэксту «Лексіса» Л. Зізанія паказвае, што ўжо ў той час лексікографамі ўсведамлялася праблема ўзаемаадносін значэння і гучання, інакш кажучы, праблема амонімаў. Адчуваючы семантыку і семантычныя адценні слоў, аўтар «Лексіса» заўважаў, што слова, якое з'яўлялася носьбітам двух або некалькіх паняццяў, у моўным працэсе часта набывала новую сэнсавую нагрузку. У выніку гэтага старое значэнне зацямялася, а дакладнасць яго змяншалася, і з цягам часу такія словы пачыналі ўспрымацца як розныя словапаняцці¹⁴. Заўважыўшы гэта, Зізаній падобныя словы выплываў у самастойныя артыкулы: *страсть, те(р)пелньє. страсть, взруше(н)є, ефе(к)ть. страсть, беда. страсть, упадо(к); тма, міліонъ тма, те(м)ность.* У слоўніку сустракаем таксама прыклад іншага азначэння амонімаў – замест выдзялення падобных слоў у самастойныя артыкулы, Зізаній надаваў ім нумарацыю: *а, таче, для то(г). у іоане екса(р)се в шестодне(в)ці, в пер(ъ)вой главе. таче рече сътворе(н)но есть небо, да ся явітъ, яко худа честь есть въ тварі. в, таче, та(к)же ты(ж). в то(м) же сло(с)е, яко, таче і въ(з)ду(х) былъ послушай. г, таче, пото(м), а(л)бо то(ж), та(м) же в то(м) сло(с)е, пе(р)вее бо гле(м) таче дее(м).*

У выпадках, калі лексікограф сутыкаўся з экзатызмамі – словамі, якія абазначаюць прадметы і паняцці, характэрныя для палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця іншых народаў, замест перакладу ён даваў толькі тлумачэнне

значэння слова, нярэдка энцыклапедычнага характару: **драчіе**, *есть хоіна, которая в(ъ) віне зварена, злечуетъ уха ропы полны, і очі уразовыі, то есть раненыі, або удареныі; мі(р)та*, *мі(р)сіна, дерево есть, ве в(ъ)лоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны суть і ті(с)ну(т) з ні(х) віно; препруда*, *по(р)фіра. по(р)фіра есть жо(л)въ, або ріба которая з(ъ) себе пуцае(т), ша(р)ла(т)ны(й) то есть багровы(й) по(т) которого збіраю(т) на ша(р)ла(т)ную фа(р)бу, оттыся зове(т) шарла(т). і су(к)ня з(ъ) ша(р)лату, і су(к)но багровоі фа(р)бы.*

Спарадычна Зізаній рабіў у слоўніку паметы, адкуль слова запазычана: **адъ**, *те(м)ность, недоведомое месце, преі(с)по(д)няя. по грец(к)у аді(с), і аідісь; Єлой*, *по Єіре(й)ску б[о]гъ; кафолікъ*, *по грецъку, събо(р)ны(й). по латіне уневеръсали(с). То е(с) кафолікъ, которы(й) се(д)мі вселенъскімі съборами утве(р)женую веру де(р)жѣтъ. Пры неабходнасці аўтар адсылаў чытача да іншага рээстрадавага слова, ставячы памету *тое(ж) значі(т) што і: Га(ж)деніе*, *злорече(н)е, поган(ъ)бенъе тое(ж) значі(т) што і хуленіе; щапленіе*, *тое(ж) і та(м) же бріжова(н)е.**

Для поўнага раскрыцця лексічнага значэння загалюўнага слова, для тлумачэння і разумення розных паняццяў, Зізаній выкарыстоўваў многія крыніцы¹⁵, пра што сведчаць спасылкі на творы старажытнагрэчаскага вучонага Арыстоцеля: **нед сы(т)**, *по грецку пелека(н), пта(х) есть в(ъ) егі(н)те, подо(б)ны(й) бусюлові, которій в пустыні ра(д) мешкаті, которому зміі вьрогую(т), і деті его уме(р)щвляють, а о(н) прілетевші клюе(т)ся в пе(р)сі свої і кро(в) і спущае(т) на ні(х), і та(к) оживають. Арістоте(л) мові(т) в кніга(х) где о живо(т)ны(х) пішет, трой ро(д) пелекан(ъ)скій, едіны високо, другіі сере(д)не, третій ні(з)ко летаютъ; Іаана Залатавуснага: **щапство**, *пріп(ъ)стренье, а(л)бо чя(ч)ка. зла(т)оу(с) нра(в). бесе(д) ма(т)фе(й), ка; Кірыла Іерусалімскага: оружні(к), ге(р)ці(р). кі(й)рі(л) іерусали(м)скі(й) в гла(в) еі; вытрымкі з Бібліі: бо(ж)дреніе*, *чу(й)но(с), піл(ъ)ность, осторо(ж)ность. даніі(л) глава, д; за(н)заю* укоюю. *цр(с), кні(г), д. гла(в) иі; іждевеніе*, *выдато(к). іногда, мечъ. ісаія г(л) ла; оревъ*, *стадні(к). езекеі(л), глава є; целостъ телесе, здоро(в)е свежость. дея(н), ап(с)ль г(л) г; вытрымкі з Евангелля: ассарій*, *пеня(з) гарель. ма(т)фе(й), за(ч), лз; протору*, *неуч(ъ)тїве беру. къ корі(н). в за(ч) рчв; Ропо(т)*, *нарека(н)е. іоа(н), еі(г). за(ч) ке; а таксама творы польскага вучонага М. Бельскага, патрыярха Германа, І. Ексзарха і ўрыўкі з Псалтыра.**

Зізаній упершыню¹⁶ выкарыстаў у некаторых слоўнікавых артыкулах царкоўнаславянскія тэксты і фразеалагічныя спалучэнні, дзе ўжывалася загалюўнае слова, што прыводзілася пасля тлумачэння слова: **ал(ъ)лілуїа**, (...) *Гер(ъ)ма(н)*

*патріа(р)хъ в толкованіі літу(р)гії с[вя]тої мовіть. ал(ъ)лілуїа, приходи(т) б[ог]ъ, хваліте і въспева(й)те жівяго б[ог]а. єврейскі(м) бо языко(м) естъ аль, іде(т), явіся, аіль, б[ог]ъ. ауія, хваліте въспева(й)те; преподобіе, с[вя]тоблївостъ ре(в)ностъ і бл[аг]огове(н)ство о бозе; **внешні(й)**, (...) яко(ж) пішу(т) внешні мудреці, якъ пішу(т) того светніі му(д)р(ъ)це. **глу(м)лю(с)**, (...) і ізы(й)де ісаакъ поглумітіся на поле ку вечеру, і вышо(л) Ісаа(к) проходітіся на поле подъ вечеръ. пса(л). р[ан]ні. поглумлюся въ заповедахъ твоі(х), поглумлюся въ чудесе(х) Твоі(х). **Єл(ъ)ма**, (...) яко, єл(ъ)ма велі(к) есі тол(ъ)ма сміріся. **зав(ъ)рі**, (...) і за(в)рі съпроті(в) гоняці(м) мя; **Четъ**, поче(т), (...) Конъніці сътвориша четы трі, койныі жо(л)нере на трі гуфы ро(з)шіховалі(с).*

Зрэдку лексікограф прыводзіў этымалагічныя звесткі, напрыклад: **сіндонъ**, с тон(ъ)кого поло(т)на протірало албо ра(н)ту(х). для того та(к) на(з)вано же напе(р)ве(й) в месте Сідоне почато тое робіті.

Усе гэтыя тлумачэнні разам з паметамі і ілюстрацыйнымі прыкладамі сведчаць аб гэтым, што Зізаній ставіў перад сабой задачу не толькі растлумачыць сэнс слова, але і акрэсліць магчымасць яго ўжывання¹⁷, а таксама адлюстравачь агульны ўзровень тагачаснай лексікаграфічнай практыкі і як найдакладней раскрыць сэнс рэстравага слова, яго семантычны аб'ём¹⁸.

STRESZCZENIE

Analiza systemu graficznego «Leksisu» pozwala stwierdzić, że podstawą dla graficznego opracowania tekstu było tradycyjne piśmiennictwo języka białoruskiego tamtej epoki. Z drugiej zaś strony, słownik odznacza się doskonałym opracowaniem materiału leksykalnego. Zyzanij wykorzystuje różne sposoby tłumaczenia leksemów cerkiewnosłowiańskich w zależności od stopnia zrozumienia słowa, jego znaczenia, sfery użycia itd., co świadczy o bogactwie i różnorodności środków leksykalnych języka białoruskiego XVI–XVII wieku.

SUMMARY

The analysis of graphic system of Leksis shows that traditional literary output of the Belarusian language of the epoch served as the basis for graphic elaboration of the text.

On the other hand, the dictionary is marked out by an excellent analysis of language material. Zizaniy uses different translation techniques for Church Slavic lexemes, which

testifies to the wealth and variety of lexical means in the Belarusian language in the 16th and 17th centuries.

-
- ¹ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары (у:) Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, с. 241.
- ² Найменні літар узятыя з: К. Pietkiewicz, *Cyrylica: skrypt do nauki odczytywania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki*, Poznań 1996, s. 7–9.
- ³ У цэлым тэксе гэтай працы рээстравыя словы ў адрозненне ад тлумачальных, падаюцца тоўстым шрыфтам.
- ⁴ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, с. 168.
- ⁵ Ibidem, с. 165.
- ⁶ Найменні знакаў націску ўзяты з: [Dok. elektr.] *Прыцыпы публікацыі кірылічных дакументаў* <http://www.fontel.net/pdf/athenaum/akty/02.pdf> [odczyt 05. 11.2006.].
- ⁷ Камора мела форму паўкола < > і ўжывалася каля літар або над імі, што абазначалі мяккія ці памякчоныя зычныя, пераважна [р], [л], [н] (а таксама ў запазычаных словах, калі пасля [г], [к], [х] стаялі галосныя пярэдняга раду). З гэтаю мэтай ужываўся і значок <’> // А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч, *Стараславянская мова*, Мінск 2005, с. 32.
- ⁸ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай ...*, с. 150.
- ⁹ Употребление тех или других выносных букв с покрытиями (титлами) или без них в полууставе или скорописи имеет некоторое значение и для определения времени написания рукописи. Так, в XV веке без покрытия встречается только ^д, а ^т лишь в предлоге ѿ. Во второй половине XV ст. присоединяются еще без покрытий ^ж, ^з, ^м, ^х, ^т. В XVI в. присоединяются сюда без покрытий ^б, ^г, лежачее и ^аиѣ в виде ^а, ^и, ^к // Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928, с. 232.
- ¹⁰ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай...*, с. 170.
- ¹¹ Ibidem, с. 162–163.
- ¹² Ibidem, с. 169–170.
- ¹³ А. А. Каўрус, М. М. Круталевіч, *Стараславянская мова...*, с. 32.
- ¹⁴ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця...*, с. 241.
- ¹⁵ [Dok. elektr.] В. Німчук, *Лексис Лаврентія Зизанія – першы ўкраінскі друкаваны слоўнік* <http://www.litopys.org.ua/zyzgram> [odczyt 21.01.2006.].
- ¹⁶ Невідомым був раніше й іншы засіб, вперше застосаванай Л. Зизаніем, – наведзення церковнослов’янскага слова в контексті // [Dok. elektr.] В. Німчук, *Лексис Лаврентія Зизанія...* [odczyt 21.01.2006.].
- ¹⁷ М. Р. Суднік, *Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця...*, с. 241.
- ¹⁸ Пры фанетычным і лексічным аналізе «Лексіса», бяруцца пад увагу толькі словы з тлумачальнай часткі.